

ska nagodba. Imperativ koji su urednici postavili u traženju što šireg konteksta po mogućnosti komparativnim metodama, jasno je vidljiv u ovoj pomno osmišljenoj cjelini. Tako nakon Suppanovog uvodnog teksta Christoph Schmetterer u radu *The Galician Compromise of 1914 in the context of compromises in The Austro-Hungarian Monarchy* (363-378) analizira galicijsku nagodbu iz 1914. kao dio „druge generacije“ nagodbi u Austro-Ugarskoj (nagodbe u Moravskoj, Bukovini i Galiciji) o kojima je rijetko do sada bila riječ u hrvatskoj historiografiji. No, zbog ratne situacije, oni ostaju bez mogućnosti potpune izvedbe, odnosno njihovog testiranja u mirnodopskim uvjetima. Imre Képesy u radu *Croats and Slovaks at the crossroads: similarities and differences in the wake of The Croatian-Hungarian Compromise* (379-401) donosi zanimljiv prikaz recepcije Hrvatsko-ugarske nagodbe u kontekstu političke kulture Slovačka. Képesy je pritom iznenađen rezultatima istraživanja, jer je očekivao veći odjek i dublju analizu s obzirom na položaj Slovačka u Ugarskoj. Rezultati su takvi međutim čak i kod političke opcije koja je zagovarala slovačku autonomiju. No, jedino je opozicijski tisak dublje pokrivao temu Nagodbe, iako ne s prevelikim oduševljenjem. S druge strane, Nova slovačka škola vidjela je u Nagodbi pogrešnu slovačku politiku savezništva s Bečom, propagirajući ideju kako je potrebno baš u Pešti tražiti saveznike zbog čega su bili sve udaljeniji od ideje slovačke autonomije, zadržavajući se na ravnopravnosti naroda i očuvanju teritorijalnog integriteta. U tom su okviru naciju shvaćali kao kulturnu, a ne političku zajednicu. Izlazak iz pitanja autonomija u Habsburškoj Monarhiji i mogućnost usporedbe s drugim multietničkim imperijima 19. stoljeća nudi rad Jukke Kekkone-*na From territory to an autonomous state: the Finnish position in the Russian Empire 1809-1917* (403-430). Usporedbu s Hrvatsko-ugarskom nagodbom napravio je Dalibor Čepulo u svom tekstu u ovom zborniku, dodavši finskom i islandski slučaj.

Zaključno, zbornik radova *Hrvatsko-ugarska nagodba: institucije i stvarnost* urednika Dalibora Čepula i Damira Karbića proizašao iz znanstvenog skupa povodom 150 godina od Hrvatsko-ugarske nagodbe probudio je i osuvremenio raspravu o jednom od ključnih dokumenata hrvatske povijesti druge polovice 19. stoljeća i pokazao put kako pristupiti temama koje su naočigled „odrađene“ ili istražene. Tome je uvelike pomogla i jasna urednička vizija koja je oblikovala sadržaj zbornika radova kako bi rasprava bila koncentrirana, a ključna istraživačka pitanja jasno postavljena. Vjerojatno najintrigantniji zaključak je onaj o karakteru Nagodbe, kao pravnog dokumenta, odnosno o njegovoj dvojnosti koja ukazuje na ambivalentnost predmodernog i modernog karaktera. To ne umanjuje zaključke hrvatske historiografije kako je Nagodba predstavljala određeni modernizacijski okvir, ali svakako daje određenu slojevitost. Slojevitost i odnos predmodernog i modernog nas zapravo ne trebaju iznenaditi, jer su sjajan uvid u karakter Dvojne Monarhije do samoga njezinog kraja.

Nikolina Šimetin Šegvić

Nikola Baković, *Brotherhood on the Move: Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia, Srednja Europa*: Zagreb, 2023, 483 str.

Produkcija historiografskih radova i znanja o društvenom i svakodnevnom životu u socijalističkoj Jugoslaviji posljednje desetljeće neminovno raste. Trendovi koje je prepoznao Igor Duda u članku „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga

socijalizma“² objavljenom 2014., u proteklih su deset godina nastavili jačati, pa je popis relevantnih publikacija o raznim aspektima funkcioniranja jugoslavenske socijalističke države i društva narastao do respektabilne razine. Radovi se objavljuju u postjugoslavenskim nacionalnim državama na vlastitim jezicima, pri čemu se obrađuju mikro i makro teme iz života pojedinih republika ili iz komparativne perspektive. Objavljuju se i istraživanja u inozemstvu na engleskom, njemačkom, talijanskom i francuskom, između ostalih jezika, najčešće usredotočena na cjelokupnu Jugoslaviju (nekad uspješnije, nekad manje uspješno pokrivajući cijeli teritorij) ili stavljajući jugoslavensku socijalističku državu u međunarodni kontekst.

Za povjesničare mlađe generacije nameće se pitanje: što je još ostalo za istražiti, a da se tema, pristup i metodologija ne ponavljaju? Odnosno, kako pronaći svoje mjesto pod postjugoslavenskim historiografskim suncem? Jedan od odgovora daje povjesničar Nikola Baković, dobitnik prestižne nagrade Peter Hanák za najbolji diplomski rad na Srednjoeuropskom sveučilištu 2012. godine. Njegova prva monografija, *Brotherhood on the Move: Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia*, objavljena na engleskom jeziku u izdanju zagrebačke Srednje Europe 2023. godine, rezultat je doktorske disertacije obranjene na Sveučilištu Justus-Liebig u Giessenu. Izdašno izdanje od petstotinjak stranica hvalevrijedan je primjer novih historiografskih istraživanja jugoslavenskog socijalizma novije generacije povjesničara, baziranih prvenstveno na praćenju globalnih metodoloških trendova, teorijskoj potkovanosti i smještanju Jugoslavije u međunarodni historiografski kontekst. Monografija se bavi dosad nedovoljno istraženim fenomenom kolektivnih ritualnih mobilnosti u socijalističkoj Jugoslaviji, jednom od najmasovnijih ideoloških praksi u kojoj su tijekom desetljeća sudjelovali milijuni građana. Upravo zato što se radi o praksi koja je duboko obilježila iskustvo života u Jugoslaviji, iznimno je važno što joj autor pristupa sustavno, teorijski utemeljeno i metodološki precizno. Knjiga donosi važan iskorak u hrvatskoj i postjugoslavenskoj historiografiji jer autor istraživanju pristupa iz perspektive prostornog obrata, razumijevajući prostor ne kao pozornicu, već kao aktivnog sudionika društvenih procesa. Detaljan kritički pregled postojeće inozemne literature o prostoru, mjestu i translokarnosti te dosadašnjih istraživanja socijalističke Jugoslavije na temu rituala i mobilnosti omogućuje i manje upućenom čitatelju da na samome početku smjesti istraživanje u teorijski kontekst.

Prema Bakoviću, jedna od ključnih pretpostavki na kojima su jugoslavenski ideolozi gradili socijalističku državu bila je svijest o zajedničkom prostoru, ne samo u njegovu materijalnom obliku i državnim granicama, nego i kao ideji. U tom okviru autor donosi dosad zanemarenu raspravu o dometima simboličke ritualnosti u oblikovanju i rastakanju jugoslavenskog identiteta. Knjiga analizira društveno-kulturne dinamike koje su oblikovale kolektivne ritualne mobilnosti i njihovu ulogu u jačanju osjećaja pripadnosti istoj državi i prostoru. Poseban naglasak stavljen je na translokalne veze koje su nadilazile pojedine republike ili regije, a čija je svrha bila učvrstiti ideju „bratstva i jedinstva“ te održati sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu kao temelj nove ideologije. Opravdavajući svoj pristup i izbor studija slučaja, Baković jasno razlikuje ritualnu translokarnu mobilnost od drugih oblika kretanja, shvaćajući je kao mrežu otvorenih i nelinearnih odnosa između ljudi i mjesta, oblikovanih migracijama, mobilnostima i interakcijama. Prema njemu, pažljivo odabrane zemljopisne rute, svojim sezonskim ponavljanjem, standardiziranošću i performativnošću, imale su jasnu ideološku simboliku. Poseban autorov doprinos ogleda se u smještanju ritualnosti u fizički prostor: naglašava materijalnost i prostornost samih rituala, pri čemu mjesta, rute i prostori izvođenja postaju jednako važni za konstrukciju simbolike kao

2 Duda, Igor, „Nova istraživanja svakodnevice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest* 46 (2014), 3: 577-591.

i sami rituali. Monografija ujedno donosi i prvi pokušaj klasifikacije različitih vrsta kolektivnih ritualnih mobilnosti koje nisu bile formalno povezane, ali koje zbog svojih karakteristika možemo promatrati kao dijelove jedinstvenog sustava. Analizom mobilnosti različitih razina – od lokalnih (partizanski pohodi), preko međurepubličkih (karavane bratstva i jedinstva), do onih koje simbolički obuhvaćaju cijeli teritorij (Štafeta mladosti) – autor ih, iako naglašava da mu to nije bio cilj, ipak konceptualno povezuje u sustavnu cjelinu. Baković se pritom bavi akterima tih praksi – organizatorima i sudionicima – te njihovim motivacijama, analizirajući načine sudjelovanja i promjene rituala tijekom vremena u skladu s društveno-političkim kontekstom. Tri empirijska poglavlja monografije strukturirana su prema navedenim trima ritualnim žanrovima, a pridružuje im se i četvrto empirijsko poglavlje posvećeno „drugom životu“ translokalnih ritualnih mobilnosti nakon raspada države.

Prvo istraživačko poglavlje, naslovljeno *Following the Revolution's Trails. Partisan Pilgrimages* (37-184) usmjereno je na partizanske pohode, oblik ritualnog obnavljanja ruta i mjesta Narodnooslobodilačke borbe u znak sjećanja na žrtvu partizana. Baković ih konceptualizira kroz prizmu svjetovnog hodočašća, odnosno kao „vjerska hodočašća u socijalističkom političkom sustavu, stvorena kako bi performativno učvrstila ideološki oblikovanu 'svetost' određenih mjesta kroz formalizirano zajedničko kretanje“ (40). Pohodi su bili masovno organizirani, uz sudjelovanje svih društvenih i mnogih drugih organizacija, čiji pregled i ulogu autor detaljno opisuje. Pohodi nisu morali slijediti stvarne partizanske rute. Mogli su biti vezani uz jedno simbolično odredište do kojeg se kretalo iz nepovijesnog polazišta ili su se gradili na mjestima bez izravne povezanosti s ratnim događajima, gdje se mogla rekonstruirati povijest lokalnog SKOJ-a ili partijske ćelije. Poveznice su se mogle uspostavljati i između prostora otpora i novih industrijskih lokacija, čime se simbolički spajala revolucionarna prošlost s izgradnjom socijalizma. Posebnu važnost imala su i mjesta komemoracije, obilježja i spomenici, čija je simbolička snaga bila dodatno učvršćivana pohodima, stvarajući mrežu kolektivne memorije. Uz same pohode održavale su se i rekonstrukcije partizanskih bitaka, s hijerarhijom oblikovanom prema partizanskom uzoru, osobito privlačne djeci i mladima, uključujući i zadatke društveno-korisnog ili ekološkog karaktera. Baković ovdje ponovno uspostavlja paralelu s vjerskim hodočašćima, razlikujući tipologije povezane s prostorom i rutom od onih vezanih uz osobu ili događaj. Prema njegovu tumačenju, povijesna autentičnost nije bila presudna: „ako to nije bio slučaj, odabrana mjesta sjećanja koristila su se za oblikovanje staza koje, iako nisu ponovno uprizoravale povijest, u biti su je oponašale i na taj način potvrđivale službeno odobreni kanon pamćenja“ (63). To je osobito vidljivo u razmatranju partizanskih pohoda u dužem razdoblju, pa tako Baković uočava i postupni pomak od 1960-ih nadalje: naglasak se sve manje stavljao na povijesnu vjerodostojnost ruta, a sve više na njihovu simboličku i odgojno-političku funkciju.

Iz Bakovićeve analize uočavaju se različite napetosti koje su ovu naizgled repetitivnu ritualiziranu mobilnu praksu činile mnogo kompleksnijom i izazovnijom za jugoslavensko društvo. Prvi sukob odnosio se na razliku između povijesne autentičnosti i organizacijske praktičnosti, osobito izraženu kada su u pohodima sudjelovala djeca i kada se zbog toga odustajalo od zahtjevnijih ili povijesno točnijih ruta. Drugi se sukob pojavljivao između ideološke potrebe za kreiranjem politike sjećanja i stvarne percepcije sudionika, koji su pohode često doživljavali kao oblik zajedničkog druženja ili natjecanja, ponovno, osobito kada su u pitanju bili mlađi sudionici. Treći sukob odnosio se na nastojanje da se revolucionarni mit partizanske borbe poveže s aktualnim izazovima izgradnje socijalizma, što je često stvaralo jaz između simbolike i stvarnosti. Istodobno su pohodi otvarali prostor i lokalnim zajednicama, koje su nastojale biti uvrštene

u rute zbog ekonomskih i turističkih koristi. Sve su te napetosti osobito počele izlaziti na vidjelo 1980-ih. Gospodarska kriza i sve veći generacijski jaz između nositelja revolucije, najčešće okupljenih u SUBNOR-u, i mladih sudionika doveli su do smanjivanja ulaganja i postupnog gubitka privlačnosti pohoda, a sve se češće postavljalo i pitanje ideološke kvalitete popratnih kulturnih programa. Pohodi su, zajedno s popratnim sadržajima poput rekonstrukcija bitaka, uprizorenja partizanskog života ili igara špijunaže, od najranije dobi oblikovali iskustvo djece i mladih kao neku vrstu pripreme za ratno stanje. Baković pritom naglašava da militarizaciji društva nisu doprinosile samo sigurnosne kolektivne vježbe poput „Ništa nas ne smije iznenaditi“, nego i ove ritualne translokalne mobilnosti koje su, iako često predstavljene kroz igru, razvijale disciplinu i osjećaj stalne pripravnosti. Upravo u toj dvosmislenosti, gdje se igra pretvara u oblik vojne socijalizacije, on prepoznaje „mač s dvije oštrice“ čije su dugoročne posljedice postale vidljive u ratovima 1990-ih.

Drugo istraživačko poglavlje, naslova (*A*) *Bridging the Republics. The Train of Brotherhood and Unity* (185-286) posvećeno je ritualnoj translokalnoj mobilnosti manjeg opsega i stupnja participativnosti, predstavljajući Vlak bratstva i jedinstva kao oblik međurepubličke mobilnosti koji se razvio kao spontana inicijativa odozdo, a s vremenom prerastao u institucionaliziranu praksu suradnje. Vlak je pokrenut 1961. godine, na dvadesetu obljetnicu deportacija slovenskih izbjeglica u Srbiju, na poticaj lokalnih novina u Mariboru. Na toj simboličkoj poveznici izgrađena je mreža odnosa između Slovenije i Srbije, u kojoj se, kako piše Baković, „traumatične obiteljske pripovijesti o Drugom svjetskom ratu pretvaraju u politički relevantne i praktično raznolike artikulacije bratstva i jedinstva koje su širile svoj doseg i izražavale bratstvo na različite načine“ (215). Iako se povremeno javljala ideja da se u ovu karavanu sjećanja uključe i druge republike, ponajprije Hrvatska i Bosna i Hercegovina, Vlak je ostao bilateralna mobilnost, premda je s vremenom postajao sve prepoznatljiviji na saveznoj razini. Kao i u slučaju partizanskih pohoda, ideološka je osnova bila sjećanje na Drugi svjetski rat i organizirani otpor u njemu, no naglasak se postupno premještao s komemorativnog na praktični aspekt. Uz evociranje zajedničke prošlosti, Vlak je poticao suradnju u gospodarstvu, trgovini, industriji, obrazovanju, turizmu, sportu i kulturi. U organizaciju su od samih početaka bile uključene društvene organizacije poput SUBNOR-a, a nakon institucionalizacije rute i SSRN, što je omogućilo šire sudjelovanje i raznolikost komemorativnih praksi. Baković kroz brojne primjere detaljno opisuje organizaciju prvih putovanja, širenje trase u oba smjera, profil sudionika i ulogu lokalnih zajednica, kao i različite oblike međurepubličke suradnje.

Poseban naglasak stavljen je na praksu bratimljenja gradova, koja je u početku imala izrazitu simboličku težinu. S vremenom su se takvi odnosi proširili i na mjesne zajednice, organizacije, društva i poduzeća, pri čemu je osobito gospodarska suradnja prepoznata kao korisna i poželjna za jačanje bilateralnih veza. Time se simbolička ritualna translokalna mobilnost postupno pretvarala u konkretan okvir suradnje s mjerljivim društvenim i ekonomskim učincima. Ipak, ovakva je praksa s vremenom počela izazivati kritike zbog pretjerane razgranatosti i formaliziranosti, jer su se bratimljenja često provodila i ondje gdje za njima nije bilo stvarne potrebe. Kao i u prethodnom poglavlju, i ovdje Baković uspješno detektira brojne napetosti koje su proizlazile iz jedne ovakve sveobuhvatne i popularne prakse. Prva proizlazi iz razlike u iskustvu običnih sudionika i službenih delegacija, koje su imale različite obaveze, pristup i privilegije. „Kao reakcija, mnogi su pokušavali suptilno ograničiti ono što su smatrali pretvaranjem komemorativne i intimne karavane u bezličnu paradu službenih delegacija“, piše Baković, „a ta je napetost postajala sve izraženija u posljednjim godinama Vlaka“ (220). Druga napetost odnosi se na postupno

pretvaranje rituala iz komemorativne mobilnosti u oblik turizma, osobito tijekom 1980-ih, dok je treća povezana s neravnotežom između dviju republika – gospodarskim razlikama, ali i kulturnim i jezičnim barijerama. Uz to, organizacija je postajala tim kompliciranija što se više oslanjala na sponzorstva lokalnih poduzeća, što je otvorilo i pitanje utjecaja ekonomskih interesa na organizaciju programa Vlaka bratstva i jedinstva.

Treće istraživačko poglavlje, koje nosi naslov *Delineating the Federation. Ritualised Relay Races* (287-407), usmjereno je na Štafetu mladosti kao oblik translokalne ritualne mobilnosti koji, za razliku od prethodna dva primjera, ne predstavlja „Jugoslaviju u malom“, nego Jugoslaviju u cjelini. Ova je praksa, u različitim fazama svoga razvoja, obuhvaćala cijeli teritorij federacije i uključivala širok spektar društvenih organizacija i sudionika. Za razliku od ranije diskutiranih oblika ritualnih mobilnosti utemeljenih na sjećanju na Narodnooslobodilačku borbu ili ideji „bratstva i jedinstva“, Štafeta je počivala prvenstveno na kultu Titove ličnosti i njegovu simboličkom povezivanju s mladima. Kako ističe Baković, prostorno-vremensko sjedinjenje jugoslavenskih prostora u trenutku kada štafeta pristiže u Beograd predstavljalo je javnu demonstraciju zajedničke pripadnosti novoj političkoj zajednici koja je još bila u procesu oblikovanja. Baković razlikuje dvije faze razvoja – raniju, do 1957. godine, kada su se održavale Titove štafete, i kasniju, kada se one transformiraju u Štafetu mladosti. Promjene u simbolici i organizaciji povezane su s političkim kontekstom, prije svega s postupnim napuštanjem kulta ličnosti. Autor detaljno razrađuje proces organizacije i razvoj mreže ruta: glavne trase određivane su na republičkoj razini, dok su se sporedne formirale lokalno, u organizaciji općina, škola i poduzeća. Ritual se s vremenom formalizirao, a svaka je godina donosila novu temu ili obljetnicu. Paralelno se razvijao i slet na Dan mladosti, koji je postupno postao središnji događaj čitavog ritualnog sustava. Organizacija Štafete bila je iznimno složena: komisije su planirale rute, dnevno prijeđene kilometre i sinkronizaciju prijenosa, uz stalne probleme u komunikaciji između lokalnih i saveznih struktura, kašnjenja i lobiranja. Konstantna potreba za inovacijom donosila je svake godine nove elemente – uključivanje planinara, plivača, radio-amatera ili jahača, kao i simbolično proširivanje trase na zrak, more i planine. Time je ritual dobivao trodimenzionalni karakter i dodatno mapirao jugoslavenski prostor, no takve su inovacije ponekad stvarale napetost između težnje za spektakularnošću i potrebe za širim sudjelovanjem. Kako zaključuje Baković, „ako je to trasiranje bilo mehanizam za definiranje Jugoslavije kao višerazinskog prostora, tada su upravo mjesta kroz koja je štafeta prolazila određivala kakvo mjesto Jugoslavija treba biti“ (321).

Autor nadalje pokazuje da se napetost između središta i periferije u okviru Štafete mladosti očitovala kroz niz suptilnih natjecanja među republikama. Ona su se, među ostalim, manifestirala u borbi za početnu točku glavne štafete, što autor ne vidi kao izraz nacionalnih suparništava, nego kao pokazatelj procesa postupne decentralizacije i transformacije federacije. Slični su prijedlozi postojali i za sam Dan mladosti, uz ideju da se završni slet svake godine organizira u drugoj republici, no takva je mogućnost naposljetku odbačena. Posebna se pažnja pritom pridavala odabiru izvođača, kako bi se na sletu prikazala reprezentativna slika jugoslavenskog društva u njegovoj nacionalnoj, regionalnoj i društvenoj raznolikosti. Ekonomski aspekti i ovdje su dodatno komplicirali organizaciju, budući da su sponzorska poduzeća, kao glavni financijeri događaja, nastojala osigurati veći utjecaj u raspodjeli ulaznica za završnu svečanost. Bakovićev poseban doprinos ogleđa se u tome što pažnju usmjerava na cjelokupan proces ritualne mobilnosti, a ne samo na završni događaj. Time nadilazi dosadašnja istraživanja usredotočena na proslavu Dana mladosti u Beogradu i prikazuje Štafetu mladosti kao složen, višeslojan i dugotrajan proces kolektivne mobilnosti. Za razliku od prethodnih studija slučaja, prijelomna 1980. godina, obilje-

žena Titovom smrću, predstavlja jasnu simboličku granicu nakon koje ritual gubi dio svojeg smisla. Iako su i ovaj translokalan ritual, kao i prethodne dvije mobilnosti, tijekom 1980-ih obilježili ekonomska kriza i rast nacionalističkih tenzija, Štafeta mladosti u tom razdoblju dobiva svojeg unutarnjeg „neprijatelja“ – same mlade – koji sve otvorenije odbacuju performativno slavljenje socijalizma kroz različite supkulturne izraze.

Nije slučajnost da sva tri istraživačka poglavlja 1980-e izdvajaju kao vrijeme preokreta, nestabilnosti i urušavanja, što čitatelja ujedno uvodi u četvrto poglavlje, *The road goes ever on. Post-Yugoslav afterlife of Yugoslav ritual mobilities* (409-438), posvećeno „drugom životu“ ritualnih mobilnosti nakon raspada države. Iako znatno kraće od prethodnih, ovo poglavlje funkcionira kao svojevrsna koda koja zaokružuje cjelinu i odgovara na pitanje što se dogodilo kasnije. Iako bi se moglo očekivati da će se usmjeriti na fenomen jugonostalgije, Baković donosi originalniji uvid, prateći kako su novonastale države nastavile tradiciju translokalnih ritualnih mobilnosti u novom političkom i prostornom kontekstu. Prvi primjer donosi prikaz obnove prijateljstva između Kraljeva i Maribora, ovaj put ne kroz prizmu „bratstva i jedinstva“, nego „prijateljstva za novu budućnost“ s izraženijim komercijalnim obilježjem. U hrvatskom kontekstu paralelu u ritualnoj mobilnosti karavanskog tipa vidi u Vlaku slobode, koji je nakon Oluje 1995. simbolički povezao Zagreb i Split, te u Vlaku mira dvije godine kasnije do krajnjeg istoka zemlje. Na postajama vlak nije samo označavao prostorni kontinuitet, nego i vremenski – potvrđujući hrvatsku državnost nizom povijesnih referenci. Kako zaključuje Baković, ključna je razlika u tome što su ovi novi oblici ritualnih mobilnosti „bili zamišljeni kao jednokratni događaji koji će označiti kraj prijelaznog stanja nedovršene državnosti i krnjeg teritorijalnog integriteta Republike Hrvatske“ (421). U bosanskom slučaju analizira Marš mira stazom smrti, rekonstrukciju izbjegličke rute iz Srebrenice 1995., koji funkcionira kao povijesno uprizorenje dijalektike između smrti i mira. Baković ga uspoređuje s partizanskim pohodima, ističući sličnu strukturu puta i ritualnog ponavljanja, ali i razliku u etničkoj ekskluzivnosti i simbolici. Suprotno tome, u Srbiji nalazi povratak u predrevolucionarno razdoblje, gdje se novi rituali oblikuju kroz sjećanje na stradanja u Prvom svjetskom ratu, u formi svjetovnog hodočašća, ali uz sve snažniju religijsku simboliku. Povezujući sve primjere iz postjugoslavenskog razdoblja, Baković uočava kontinuitete, prekide i preklapanja, pri čemu je smjer razvoja novih ritualnih mobilnosti „uglavnom određen dominantnom nacionalnom politikom sjećanja i interesima lokalnih aktera koji su stajali iza pojedinih praksi“ (436). Zaključuje da je najveća promjena u gotovo potpunom izostanku državnih institucija u njihovu organiziranju, uz snažnu nacionalnu i etničku obojenost svih analiziranih primjera.

Konačno, u zaključku ovog prikaza vrijedi istaknuti nekoliko tematskih i analitičkih cjelina koje Bakovićeva studija najuvjerljivije razrađuje. U središtu njegova rada nalazi se istraživanje načina na koje su ritualne mobilnosti stvarale i održavale translokalne veze među jugoslavenskim mjestima, povezujući ih u zajednički simbolički prostor. Lokalna iskustva sudionika pritom nisu postojala izolirano, nego su bila dio šireg nadprostornog okvira koji je obuhvaćao sva jugoslavenska mjesta sa svojim povijesnim i ideološkim značenjima. Kroz analizu različitih aktera – od omladinskih organizacija, radnih kolektiva i SUBNOR-a do lokalnih odbora i državnih institucija – autor pokazuje kako su rituali istodobno oblikovali i odražavali složenu društvenu strukturu socijalističke Jugoslavije. Posebno vrijedan doprinos studije jest u isticanju međuodnosa između ritualnog i svakodnevnog. Granica između ta dva područja neprestano se preklapala: svakodnevne su aktivnosti često poprimale ritualne značajke, dok su rituali, u svojoj izvedbi i organizaciji, sve više uključivali elemente svakodnevice. Iz tog međuodnosa proizlaze

napetosti koje prožimaju sve tri studije slučaja – između ideološke namjere i praktične izvedbe, između političkog centra i lokalnih inicijativa te između kolektivne discipline i individualnog doživljaja sudionika. Baković pritom uspješno povezuje političku i društvenu povijest, dajući ideološki kontekst i precizno upućujući na političke odluke i previranja unutar partijskog i državnog aparata ondje gdje je to relevantno. Na taj način knjiga pokazuje kako su transformacije ritualnih mobilnosti bile usko povezane s promjenama unutar partije i federacije.

Ova iznimno izdašna i metodološki ambiciozna studija zasigurno će predstavljati nezaobilaznu referencu za istraživanja odnosa između rituala, ideologije i prostora u socijalističkoj Jugoslaviji. Njezini dosezi, međutim, nadilaze jugoslavenski kontekst, otvarajući prostor za usporedne analize u drugim multietničkim i konfederativnim društvima u kojima su ritualne mobilnosti imale sličnu integrativnu funkciju.

Anita Bubin